

STANISŁAW RABIEJ

Uniwersytet Opolski, Wydział Teologiczny

<http://orcid.org/0000-0003-3677-2128>

Ewa Kosowska, Barbara Bokus (red.), *Prawda i fałsz w nauce i sztuce*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2020¹, 302 s. ISBN 978-83-235-4214-8.

Współcześnie problematyka prawdy i fałszu pojawia się najczęściej w obszarze logiki/epistemologii, etyki/moralności, ontologii/aksjologii. O prawdzie i błędzie najczęściej orzeka się w odniesieniu do sądów. W tym przypadku prawda/fałsz są logiczną charakterystyką sądów i określają ich zgodność lub brak zgodności z rzeczywistością. W sensie aksjologicznym prawdę wiąże się z prawdziwością i jako taką przeciwstawia się kłamstwu. Wtedy prawda jest pewną wartością moralną, ku której należy dążyć. Inaczej mówi się o prawdzie w kontekstach hermeneutyczno-ontologicznych, gdzie prawda jest wartością w odniesieniu do bycia. Dla Martina Heideggera oznaczało to, że *Dasein* może egzystować prawdziwie, ponieważ istotą jego egzystencji jest otwartość, czyli *Dasein* wyraża, czy też otwiera, byt w jego byciu. Z kolei w odczuciu Józefa Tischnera prawda funduje etyczne doświadczenie innego człowieka w spotkaniu, ponieważ ujmuje go w jego autentyczności i bez obłudy. W tych kontekstach umyka jednak *stricte* epistemiczne znaczenie prawdy/fałszu. Prawda jest także elementem aktów poznawczych i konstytuuje się w relacji poznawczej. Dlatego konieczne wydaje się odróżnić różne sposoby pojmowania prawdy jako wartości, a mianowicie jako wartości logicznej (cecha sądów), aksjologicznej (cecha aktów mowy), ontologicznej (sposób bycia) i epistemicznej (cecha aktów poznawczych). Obecny „dogmat epistemologiczny” głosi, że podwójny cel: dążenie do prawdy i unikania błędów wyczerpuje nasze aspiracje poznawcze. W szczególności pogląd ten sugeruje, że cała wartość epistemiczna wiedzy musi wynikać z wyżej wymienionych dwóch

¹ Ewa Kosowska, Barbara Bokus (Red.). 2020. Truth and Falsehood in Science and the Arts. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. ISBN 978-83-235-4220-9 (20.04.2020) (<https://www.wuw.pl/product-pol-12401-Truth-and-Falsehood-in-Science-and-the-Arts-PDF.html>).

celów. Nie ulega wątpliwości, że prawda jest wartością w sensie epistemicznym. Poznanie prawdziwe jest przecież bardziej wartościowe od fałszywego. Podmiot relacji poznawczej, który rozpoznaje prawdę jako wartość, wybiera raczej to, co prezentuje się jako prawdziwe, niż jako fałszywe.

Zbliżanie się do prawdy jest także wyzwaniem dla dialogu ekumenicznego. Wyzwolenie i wzbudzenie dobrej woli nie wystarcza. Potrzeba czegoś więcej. Ukazując rolę prawdy w ruchu ekumenicznym, Jan Paweł II zwrócił uwagę, że prawda kształtuje sumienia, nadając kierunek postępowaniu na rzecz jedności. Prawda ta zarazem poddaje sumienia i czyny chrześcijan – rozdzielonych braci – Chrystusowej modlitwie o jedność (*Ut unum sint*, 33). Prawda ma moc poprawnego uformowania sumień. Za sumieniem w sposób naturalny muszą podążać czyny, dlatego papież wzywał do poddania prawdzie sumień i czynów chrześcijan. W związku z tym do przyjęcia prawdy potrzeba pokory. I o tym pamiętał papież w swojej encyklice *Ut unum sint*, gdy stwierdził, że z wymiarem wewnętrznym i osobowym dialogu musi się łączyć duch miłości do rozmówcy i pokory wobec prawdy, którą się odkrywa i która może się domagać zmiany poglądów i postaw (nr 36).

Kolekcja tekstów *Prawda i fałsz w nauce i sztuce*, pod redakcją naukową Ewy Kosowskiej i Barbary Bokus, dotyka dwóch obszarów dochodzenia do prawdy i demaskowania fałszu. W swoich analizach autorzy podejmują intensywnie poszukiwania odpowiedzi na pytanie, jak współcześnie należałoby badać problem prawdy i fałszu w odniesieniu do nauki i sztuki. Już we *Wstępie* czytamy, że ten bogaty w treści zbiór jest „pokłosiem konferencji, zorganizowanej na zakończenie dziesięcioletniego Międzyuczelnianego Programu Interdyscyplinarnych Studiów Doktoranckich Akademii «Artes Liberales» (...). Autorzy tekstów to zarówno wykładowcy – promotorzy wybitnych rozpraw doktorskich, jak i doktoranci – obecnie już w przewadze doktorzy i doktorzy habilitowani”. Prof. Barbara Bokus – kierownik programu – swoim zaangażowaniem i profesjonalnością spowodowała, że wygłoszone teksty znalazły taki kształt, iż można było z nich stworzyć wieloautorską monografię.

Tytuł monografii jest zgodny z treścią opracowania. Już pobieżny „rzut oka” na *Spis treści* zapowiada, że czytelnik będzie miał okazję zapoznać się z interdyscyplinarnymi badaniami, które będą sięgały do różnych epok i kultur, gdzie spotykają się prawda i fałsz jako podstawa ludzkich motywacji, wyborów, decyzji i zachowań. Wnikliwsza lektura prezentowanych tekstów ujawnia wysiłek nadania charakteru uniwersalizującego wynikom poszukiwań szczegółowych.

Zdecydowana większość autorów, prezentujących w recenzowanym zbiorze owoce swoich badań jakościowych nad prawdą i fałszem w nauce i sztuce, sięga do zasobów literatury światowej – począwszy od tekstów klasycznych (J. Axer, *Między nauką, sztuką i fałszerstwem. Przypadek łacińskiej krytyki tekstu*),

poprzez przykład teorii sztuki poetyckiej Macieja Sarbiewskiego (M. Chantry, *Jeden tylko poeta nigdy nie kłamie...*), czy też francuskojęzyczne opisy Morlaków (W. Sajkowski, *Uczciwość jako cecha człowieka nieucywilizowanego we francuskim obrazie Słowian Południowych na przełomie XVIII i XIX wieku*). Nie brakuje odniesień do tekstów filozoficznych (A. Grzeliński, *Prawdziwość sądów estetycznych. George'a Santayany polemika z tradycją*; A. Żymełka-Pietrzak, *Nie naga lecz nosząca „suknię na sukni”. Metafora prawdy u Johanna Georga Hamanna*; P. Tomczok, *Prawda i fałsz lustra. Podmiotowość – odzwierciedlenie – praktyka*). Niemniej interesujące są analizy przedstawicieli współczesnej psychologii (P. Kałowski, *Prawda i fałsz w narracjach: Teoria dialogowego Ja w psychoterapii*; A. Milanowicz, *Prawda i nieprawda w ironii*; A. Smurzyńska, *Kiedy symulacja pozwala na adekwatne przypisywanie innym stanów mentalnych?*). Pojawiają się też w wielu wypowiedziach odniesienia do religii (M. Rogalski, *Figura niezaangażowanego badacza. Prawda i prawdopodobieństwo w badaniu myśli religijnej*; R. Zawisza, *Marańskie matactwa Hanny Arendt a prawda jej kryptoteologii*) oraz muzyki (J. Barska, *Muzyka vs. prawda. Ilustracyjność w kontekście estetyki muzyki*; K. Kolinek-Siechowicz, *Prawda w muzyce – czy jest czego szukać? Rozważania w kontekście nurtu wykonawstwa historycznego*; A. Chęćka, *Prawda ucieleśniona w muzyce*). Cenne są śmiałe nawiązania do sztuki malarskiej (P. Słodkowski, *Prawda obrazu, prawda materii. Robert Rauschenberg, Henryk Streng i historia sztuki*), historii literatury (M. Junkiert, *Polska historia literatury jako miejsce pamięci*). Nie pominięto też zagadnienia prawdy/fałszu w odniesieniu do architektury i muzealnictwa (K. Pawlik, *Rzymska kolumna o chińskiej specyfice jako fundament modernizacji*; J. Kutnik, *Prawda miejsca a prawda ekspozycji – „analiza przypadku” na przykładzie Państwowego Muzeum na Majdanku*). Tak skomponowany zestaw tekstów dobrze uzasadnia wielkoobszarowość prezentowanych wyników badań. Redaktorzy zbioru zadbali o uzasadniony ich porządek, który daje czytelnikowi szanse zapoznania się z owocami wielopoziomowych i wieloaspektowych badań, prowadzonych na materiałach pochodzących z różnych epok i różnych kultur. Cenna jest tu zarówno ich różnorodność, merytoryczność, jak i komplementarność. W tak rozległym zagadnieniu, jakim jest prawda i fałsz w nauce i sztuce, trudno oczekiwać kompletnej prezentacji rozwiązań. Takie też założenie nie przyświecało autorom tego cennego zbioru tekstów.

Zauważając oryginalność samego pomysłu tematu zarówno od strony materialnej (prawda/fałsz), jak i formalnej (w nauce i sztuce), warto podkreślić, że monografia w sposób znaczący uzupełnia pewien brak w zakresie wielkoobszarowych badań skupionych wokół zagadnienia prawdy i fałszu. W światowej literaturze nie brakuje ciekawych prac podejmujących pytania skupione wokół prawdy i jej natury. Jeszcze na początku XX stulecia sukcesy świeciła mono-

grafia Bertranda Russella, *On the nature of truth and falsehood* (In *Philosophical Essays*. Longmans, Green 1910). Trudno było ją pominąć w późniejszych badaniach z tego zakresu. Przez lata odnotowujemy jej wysoką cytowalność, co dzisiaj było mierzone wskaźnikiem Hirscha. Nawet sto lat później pojawiają się koherentne opracowania, np. Roberto Casati, Achille C. Varzi. 2000. *True and False: An Exchange*. W *Circularity, Definition, and Truth*. *Indian Council of Philosophical Research*. Red. André Chapuis, Anil Gupta, 365–370. Harvard University Press; Baudouin Dupret. 2011. *Practices of Truth: An ethnomethodological inquiry into Arab contexts*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company; Neil Feit, Andrew Cullison. 2011. „When Does Falsehood Preclude Knowledge?”. *Pacific Philosophical Quarterly* 92 (3): 283–304. Zasadniczo wymienione prace prezentują wyniki badań w bliskich sobie dyscyplinach naukowych. Najczęściej są nim filozofia, względnie logika czy etyka. Rzadziej pojawiają się opracowania zagadnienia prawdy w sztuce, jak np.: Mark W. Roskill. 1983. *Truth and Falsehood in Visual Images*. Massachusetts: University of Massachusetts Press.

Dlatego w całym zbiorze tekstów należałoby, jeszcze raz, mocno podkreślić polifoniczność prezentowanych wypowiedzi naukowych w odniesieniu do prawdy/fałszu. Opracowania te nie reprezentują jednej, nadrzędnej wizji autorskiej, lecz są wynikiem dialogów pomiędzy niezależnymi jednostkami i ich punktami widzenia, recepcją wybranej cząstki rzeczywistości. Zatem można powiedzieć, że same w sobie odzwierciedlają proces, kiedy odkrycie prawdy/fałszu nie dojrzeza tylko „w głowie jednej osoby”, lecz powstaje pomiędzy tymi, którzy wspólnie jej szukają, rodzi się w procesie dialogu, nieuchronnie uwikłanego w konwencje językowe. Należy zauważyć wysoki kunszt literacki ocenianych tekstów, zarówno w domenie języka rodzimego (polskiego), jak i w przekładach na język angielski. Na pewno wytrawny czytelnik doceni, że problem prawdy/fałszu został również podjęty w odniesieniu nauk teologicznych i prawa. Do tej pierwszej grupy można zaliczyć wypowiedź Przemysława Piwowarczyka, *Mechanizmy mistyfikacji i demistyfikacji w nauce na przykładzie sporu o autentyczność tzw. „Ewangelii żony Jezusa”*, czy też tekst Michała Rogalskiego, *Figura niezaangażowanego badacza. Prawda i prawdopodobieństwo w badaniu myśli religijnej*. Postulatem byłoby opracowanie skupione na klasyku w tej problematyce, jakim był konwertyta J.H. Newman (1801–1890). Zarówno jego życie, jak cała twórczość potwierdzają dialogiczny charakter prawdy, a więc zupełnie kompatybilne spojrzenie z tym, jakie przyświecało pomysłodawcom i wykonawcom omawianej kolekcji.

W prezentowanej monografii zdecydowana większość autorów mocno uwzględniła dotychczasowe badania nad prawdą i fałszem w swoich dyscyplinach/obszarach badań. Oryginalnością jednak ich ujęć jest wysiłek takiej kon-

frontacji prawdy i fałszu, aby zarówno w obszarze nauki, jak i sztuki móc do-
trzeć do elementarnej wiedzy o otaczającym świecie. W wielu przypadkach nie
pominięto istotnych metod i środków artystycznych, pomagających osiągnąć to
założenie/cel. I tak: J. Axer, po przedstawieniu sytuacji metodologicznej w dzie-
dzinie krytyki tekstu w latach 60. i 70. XX w., zastanawia się nad przyczynami
zmian, jakie zaszły w jego warsztacie edytora w późniejszych dziesięcioleciach.
Na koniec ustosunkowuje się do współczesnych sporów dotyczących roli wy-
dawcy naukowego. Szczególnie interesują go interdyscyplinarne aspekty tego
problemu. P. Piwowarczyk odsłania, jak w dociekaniu faktyczności tzw. *Ewan-
gelii żony Jezusa* definitywne ustalenie tego faktu okazało się niemożliwe na
drodze badań laboratoryjnych i tradycyjnych analiz paleograficznych czy histo-
rycznych. Dopiero włączenie się zawodowego dziennikarza i rzetelnie przepro-
wadzone śledztwo dziennikarskie przyniosło trudne do odparcia dowody.
K. Wilczyński poddaje analizie dwa terminy zawarte w dwóch dziełach Al-
Ġazālego: pojęcie rozproszenia (arab. *tahāfut*) oraz „przywiązania do autoryte-
tu” (arab. *taqlīd*), które zostały opisane w *Tahāfut al-falāsifa* (arab. „Rozprosze-
nie filozofów”) oraz *Al-Munqid min al-ḍalāl* (arab. „Ratunek przed
złudzeniem”). Autor proponuje inną interpretację dwóch wyżej wymienionych
dzieł Al-Ġazālego. M. Chantry na podstawie analizy traktatu Macieja Kazimie-
rza Sarbiewskiego (*De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus*) uzasadnia, że
poetyckie fikcje są często zasłoną, za którą ukryta jest drogocenna prawda, do
której można dotrzeć, posługując się odpowiednią interpretacją alegoryczną. I.
Zatorska pokazuje problem nieuchwytności istoty rzeczy na przykładzie teatru
barokowego. Z perspektywy *theatrum mundi*, za pomocą konstrukcji „teatr
w teatrze” (Szekspir, Pierre Corneille, Moliere), przypomina drugie, niepokojące
dno „normy dnia”. Przypomina, jak w dramacie istnienia ks. Tischner definio-
wał istotną różnicę między kłamstwem a złudzeniem (iluzją). W. Sajkowski na-
wiązuje do francuskiego spojrzenia na moralność ludów uznawanych za nieucy-
wilizowane, a konkretnie Słowian Południowych, zamieszkujących tereny
dzisiejszej Chorwacji i Czarnogóry. Analiza pozwoliła wskazać, jakie miejsce
w oświeceniowej dyskusji dotyczącej moralności ludów ucywilizowanych
i tych, uznawanych za dzikie, zajmowały społeczności słowiańskie żyjące na
peryferiach ówczesnej Europy. A. Grzeźliński omawia zagadnienia prawdziwości
sądów estetycznych w koncepcji George’a Santayany, autora m.in. *Poczucia
piękna* oraz *Rozumu w sztuce*. Dokonane przezeń rozróżnienie piękna materii,
formy i ekspresji pozwala zwrócić uwagę na dwojaki sens prawdziwości sądów
estetycznych – z jednej strony wskazujących na ich powszechność, z drugiej –
odsyłających do ideałów rozumu, których zmysłowe przedstawienie dostępne
jest w dziełach sztuki. A. Żymełka-Pietrzak, na kanwie analizy metafory prawdy
występującej w liście Johanna Georga Hamanna do Immanuela Kanta z 27 lipca

1759 r., gdzie prawda przedstawiona jest jako kobieta w nawarstwionych sukniach, a po odarciu jej z szat okazuje się zjawą, definiuje teologiczno-etyczny model prawdy Hamanna. Prawda Boga udostępnia się człowiekowi w komunikacyjnym akcie samouniżenia, którego szczególny rodzaj stanowi Wcielony Bóg-człowiek. Autorka naśladuje kenotyczne działanie Boga w odniesieniu do własnych myśli. Tak pojęta działalność autorska stanowi zarazem służbę prawdzie. M. Baron-Milian podejmuje próbę ujęcia epistemologicznego statusu poezji z perspektywy pytań zadawanych przez ekonomię literatury. Zestawia wybrane teorie poezji (Jochena Horischa, Wiktora B. Szklowskiego, Jeana Baudrillarda i Franco Berardiego), które możemy uznać właściwie za swoiste „ekonomie poezji” ze względu na proponowany przez nie opis właściwości poetyckiego medium w perspektywie ekonomicznej. P. Tomczok zastanawia się, jak lustro i proces odbijania tworzą wyobrazeniowy zasób nieprzeliczonych filozoficznych modeli prawdy i fałszu. Lustrzane odbicie sugeruje bowiem, że można dokonać wiernej reprezentacji rzeczywistości, jak też – niemal równocześnie – że to odbicie może być niedokładne, zniekształcone, zamglone, zbyt ciemne lub zbyt jasne. Lustro wyznacza zatem cel poznania, jak też od razu sygnalizuje możliwość różnych przeszkód w osiągnięciu owego celu. M. Rogalski przeprowadza krytyczną analizę możliwości zajęcia obiektywnej, pozbawionej wartościowania, postawy wobec przedmiotu własnych dociekań. Opierając się o analizy Arystotelesa dotyczące retoryki, autor pokazuje, że prezentacja wyników badania w formie pisemnej wiąże się z zajęciem wobec nich stanowiska i nadaniem im miejsca i znaczenia w kontekście wywodu, co jest równoznaczne z operacją wartościowania. Przypomina Gadamerowski postulat pisania historii wciąż na nowo z uwzględnieniem zmieniającego się kontekstu. To prowadzi do mocnego zaakcentowania w badaniu światopoglądu samego badacza. R. Zawisza podejmuje się ponownego odczytania Kondycji *ludzkiej* Hannah Arendt pod kątem pojęcia natalności. Postawiona hipoteza, że Arendt pracuje na pojęciach jako „filozoficzna maranka”, pozwala na wyjaśnienie stwierdzenia, że jej świecka antropologia jest kryptoteologią. P. Kałowski podejmuje refleksje na temat pojęć prawdy i fałszu w psychoterapii, prezentując teorię dialogowego Ja jako podejście zgodne z postmodernizmem. Porównując je do dominującego podejścia poznawczo-behawioralnego, przedstawia przykładowe praktyczne obszary jego zastosowania, w szczególności problemy związane z poczuciem tożsamości i jej ciągłością oraz zalety i ograniczenia metafory pracy terapeutycznej jako dialogu i narracji. A. Milanowicz w swoim eseju ukazuje ironię jako formę zamaskowania i kamuflażu. W końcowej części tekstu pojawia się pytanie o to, „czy ironia ma płęć?” Autorka odpowiada na nie, przytaczając w skrócie wniosek z badań nad różnicami w sposobach rozumienia oraz stosowania ironii/autoironii przez mężczyzn i kobiety. A. Smurzyńska szczególną uwagę poświęca

przyjmowaniu perspektywy innej osoby oraz teorii symulacji. W artykule wykorzystane zostały wyniki badań nad rozwojem umiejętności rozróżniania perspektyw oraz badań nad zaburzeniami tej zdolności w zaburzeniu osobowości z pogranicza. Zdolność do rozróżnienia swoich i cudzych stanów mentalnych zaprezentowana została jako element poznania społecznego umożliwiający adekwatną mentalizację przez przyjęcie wielości perspektyw i uznanie możliwości istnienia różnych reprezentacji rzeczywistości. J. Barska w swoich analizach poświęca wiele miejsca przykładom muzycznego zastosowania różnorodnych figur retoryczno-muzycznych i sposobów ich funkcjonowania. Podkreśla jednak, że pomimo swoistej uniwersalizacji języka muzycznego, system figur retoryczno-muzycznych jest niezwykle zróżnicowany i podlega indywidualnej interpretacji kontekstowej. K. Kolinek-Siechowicz również podejmuje problem prawdy w muzyce, ale z punktu widzenia nurtu wykonawstwa historycznego muzyki dawnej. Autorka przygląda się różnym etapom tego zjawiska, stawiając pytania, na ile dążenie do autentyczności wykonania czy też zbliżenia się do intencji kompozytora były wynikiem dążenia do prawdy historycznej, a ile było w nich prawdy o współczesnych postawach estetycznych muzyków i słuchaczy. A. Chęćka włącza się w dyskusję na temat muzycznej prawdy. Ukazuje dwie drogi, którymi najczęściej podążają przedstawiciele współczesnej anglosaskiej filozofii analitycznej. Pierwsza z nich zakłada poszukiwanie prawdziwości/fałszu w samym dziele muzycznym i jego strukturach, druga zaś wiąże się z prawdziwością doświadczenia muzyki, a zatem, ze szczerością, autentycznością samego wykonania (a szczególnie wiernością wykonawcy wobec tekstu nutowego oraz wiernością samemu sobie). P. Słodkowski proponuje metodologiczną refleksję nad związkami międzyobrazowymi. Dokonuje zestawienia dwóch praktyk artystycznych: wymazania Rauschenberga na rysunku de Kooninga oraz wydrapania sygnatur na własnych obrazach przez Henryka Strenga. Dochodzi do wniosku, że obie ingerencje pracują na rzecz analizy przejścia od intertekstualnego oglądu obrazów do optyki badawczej, która dowartościowuje materialny wymiar reprezentacji wizualnej. M. Junkiert analizuje pochodzenie i specyfikę XIX-wiecznych polskich badań historycznoliterackich. Porównuje kontekst narodzin nowej dyscypliny w rozbiorowej Polsce oraz w państwach niemieckich. Wskazuje na podobieństwa i różnice, wynikające choćby z tego, że w państwach niemieckich historia literatury była ważną dyscypliną akademicką, podczas gdy polscy twórcy rozwijali ją w znacznie trudniejszych warunkach. Z kolei tekst K. Pawlika stanowi wstępną próbę bliższego przyjrzenia się hybrydycznej estetyce pojawiającej się na obszarach wiejskich Heyecun (prowincja Yunnan), zamieszkałych przez migrantów, powracających z dużych miast. Ze względu na unikalne połączenie elementów pochodzących z lokalnej kultury, kultury ludności Han oraz z zagranicy, a także z powodu widocznych napięć

między tradycją i nowoczesnością, Heyecun ujawnia szereg fascynujących cech współczesnych Chin, kształtujących nowe narracje o swojej przeszłości i dziedzictwie na potrzeby rozwijającego się sektora kultury i przemysłów kreatywnych. *Last but not least* – J. Kutnik podejmuje problem prawdziwości ekspozycji muzealnych, nawiązujących do tragedii drugiej wojny światowej (np. Majdanek, Auschwitz-Birkenau, Stutthof). Na podstawie własnych badań prowadzonych w latach 2016–2019 stwierdza, że kształtowanie relacji między prawdą miejsca a prawdą ekspozycji, umiejętne operowanie autentycznością i znajdowanie nowych form „przemawiania” do zwiedzających jest ogromnym wyzwaniem, stojącym przed wystawiennikami.

W całej rozciągłości lektura wyżej wymienionych tekstów utwierdza w przekonaniu co do ich wysokiej jakości merytorycznej. Jak już zauważono, autorzy sięgają do najnowszych opracowań w omawianym zakresie badań. Nie wahają się formułować własnych wniosków, proponować ciekawe, nowatorskie rozwiązania podejmowanych problemów. Monografia może z powodzeniem służyć zarówno w całości, jak i w swych wybranych fragmentach dalszym pogłębionym studiom nad fenomenem prawdy. Jej krystalizacja dokonuje się w konfrontacji z zauważanym przez autorów fałszem w wielu aspektach nauki i sztuki. Można też dostrzegać aletejatyczne (gr. Ἀλήθεια) znaczenie fałszu. Wniosek tego rodzaju może sugerować komplementarność tych dwóch zjawisk w wielu obszarach ludzkiej aktywności. Omówione przykłady tej kohabitacji mogą się stać przedmiotem dalszych analiz i podstawą kolejnych dysertacji naukowych, istotnie wzbogacających studia nad prawdą i fałszem w nauce i sztuce.